

پول

بررسی روند پیدایش و تحول و تکامل پول را از تاریکترین نقطه های گم شده در غبار تاریخ شروع کردیم و پس از نگاهی کوتاه به چگونگی تولد و بلوغ سکه های فلزی، به عصر پول کاغذی رسیدیم و ضمن گشتی در نقاط مختلف جهان، به کشور خودمان آمدیم و دیدیم که چگونه اولین پول کاغذی ایران به تقلید از چینی ها در دوره مغول منتشر شد و... سپس این روند را ادامه دادیم تا نوبت به دوران معاصر رسید. ادامه این بحث را در این شماره هم ملاحظه می فرمایید.

بانک و اقتصاد

این روند را با توجه به وقایع مهم اقتصادی و سیاسی سالیان گذشته مطرح می کنیم.

مجلس شورای ملی در روز ۱۴ اردیبهشت ۱۳۰۶ تأسیس بانک ملی را تصویب کرد. همانطور که قبلاً گفتیم، تا هنگام تأسیس بانک ملی، یک بانک انگلیسی به نام بانک شاهنشاهی مهمترین نقش را در امور پولی و اقتصادی کشورمان داشت و به عنوان بانک ناشر اسکناس با امتیاز انحصاری، علاوه بر دارا بودن اختیارات بانک مرکزی، مهترین عملیات بانکی و پولی را در کشور اعمال می کرد تا اینکه بانک ملی عملاً از سال ۱۳۰۷ فعالیت خود را شروع کرد و بعد حق

به طور کلی، یکی از طرق مهم اعمال سیاست های اقتصادی، برگزیدن راه و روش و سیاست های پولی مناسب است. به همین جهت، با پیدایش بانک ها و تأسیس بانک های مرکزی، عملاً اتخاذ و اعمال سیاست های پولی اهمیت بیشتری یافتند و هدایت اقتصاد و اعمال سیاست های اقتصادی از طریق اجرای سیاست های پولی خاص مورد توجه قرار گرفت. به عبارت دیگر، برگزیدن یک سیاست پولی سنجیده به عنوان عامل حفظ ارزش پول و پیشبرد هدف های اقتصادی یک کشور مطرح شد.

اینک برای بررسی سیاست ها و تجربیات پولی در ایران معاصر، تحولات

انتشار اسکناس هم از بانک شاهنشاهی به بانک ملی ایران تفویض شد و در سال ۱۳۱۱ نیز اسکناس‌های بانک ملی بجزیران افتاد که تصویر یکی از آنها را در شماره قبل دیدید.

شایان ذکر است که بانک ملی قبل از انتشار اسکناس، پول فلزی را به جریان انداخته بود و در سال ۱۳۰۸ هم سکه‌های طلا به نام "پهلوی" به ارزش ۲۰ ریال و "نیم پهلوی" به ارزش ۱۰ ریال در گردش قرار گرفته بود.

همانطور که در شماره قبل اشاره کردیم، تا سال ۱۳۰۸، پایه پول ایران نقره بود و با نوسانات قیمت نقره، ارزش خارجی پول نیز تغییر می‌کرد، اما با انتشار اسکناس، به علت افزایش و ترقی قیمت نقره در بازارهای جهانی، اسکناس در مقابل نقره نقش پول بد را بازی می‌کرد و طبق قانون گرشام، پول خوب، یعنی پول نقره به وسیله پول بد، یعنی اسکناس از جریان خارج شد. در این دوره، نقره به علت مصرف غیر پولی نقره خاصیت کالایی نیز پیدا کرد و در نتیجه، با افزایش اسکناس، از مقدار پول نقره کاسته شد و از طرف دیگر، از آنجا که نقره خود به صورت کالایی در آمده بود که با اسکناس مبادله می‌شد، لذا از آثار تورمی انتشار اسکناس نیز به مقدار زیاد جلوگیری بعمل آمد.

مطابق آمارهای موجود، در سال ۱۳۱۱، حجم پول در گردش ۲۵۵/۳ میلیون ریال بود که ۱۵۸/۶ میلیون ریال آن به صورت اسکناس و مسکوکات در دست مردم قرار داشت و بقیه، یعنی ۹۶/۷ میلیون ریال به صورت سپرده دیداری افراد نزد بانک‌ها بود. برای مقایسه بودجه و حجم پول، لازم به یادآوری است که در سال ۱۳۱۱ بودجه دولت ۴۲۱ میلیون ریال بوده است. از سال ۱۳۱۱ تا ۱۳۱۴ حجم پول ۳/۳ برابر شد، یعنی به مقدار ۸۴۸ میلیون ریال رسید، ولی قیمت‌ها به نسبت بسیار کمتری افزایش یافت. از سال ۱۳۱۵ تا پایان ۱۳۱۹ حجم پول ۱/۸ برابر افزایش یافت، در صورتی که هزینه زندگی ۱/۶ برابر بالا رفت.

همانطور که اشاره شد، ارزش خارجی پول در این دوره و به خصوص در سال‌های قبل از ۱۳۱۰، به علت نوسانات شدید قیمت نقره وضع ثابتی نداشت، چرا که نقره پایه پولی ایران را تشکیل می‌داد، ولی از سال ۱۳۰۸، ایران در صدد ترک پایه نقره برآمد و بدین لحاظ حساب مخصوصی به نام ذخیره کشور منظور شد و درآمدهای نفت برای خرید طلا به حساب مزبور واریز شد. در نتیجه، به علل ذکر شده، فزونی تقاضای ارز بر عرضه آن، کاهش ارزش خارجی پول را موجب شد.

در سال ۱۳۰۸ یک ریال طلا برابر ۰/۳۶۶۱۱۹۱ گرم طلای خالص معین شد و هم چنین، مسکوک نقره با مقدار خالص

○ تا سال ۱۳۰۸، پایه پول ایران نقره بود و به همین جهت نوسانات قیمت نقره، ارزش برابری پول را تحسنت تأثیر قرار می‌داد.

○ در ۲۸ آبان ۱۳۲۱ اجسازه انتشار اسکناس به هیأت نظارت اندوخته اسکناس واگذار شد.

نقره به مقدار ۴/۵ گرم به نمایندگی طلا در جریان قرار گرفت و در سال ۱۳۱۰ به دنبال غیرقابل تبدیل شدن لیره به طلا و کاهش ارزش لیره، در ایران نیز محتوی طلای ریال کاهش داده شد و مقدار نقره ریال نیز به ۴/۱۴ گرم تقلیل یافت.

سرانجام به علت مشکلات ناشی از نوسانات نرخ ارز و پیامدهای آن در تجارت خارجی ایران، در اسفند ۱۳۱۴ طبق قانون، کلیه امور معاملات ارزی به عهده کمیسیون خاصی گذاشته شد و نرخ لیره برای خرید ۸۰ ریال و برای فروش هم ۸۰/۵ ریال در نظر گرفته شد.

یکی از علل افزایش قیمت‌ها در این دوره همانا نرخ ارزهای خارجی است. در

واقع، از سال‌های ۱۳۱۷ و ۱۳۱۸ به علت آشفتگی‌های جهانی و شروع جنگ و مشکلات ارتباطات، از طرفی، قیمت‌های جهانی افزایش یافتند و از طرف دیگر، واردات به کشور مشکل شد. ضمناً، در سال ۱۳۱۷ نرخ گواهی ارز برای واردکنندگان ۸۲ ریال و در سال ۱۳۱۹ مبلغ ۱۰۵ ریال تعیین شده بود و در حقیقت، واردکننده علاوه بر پرداخت نرخ رسمی ارز، مبالغ فوق را هم به ازای هر لیره باید برای خرید گواهی ارز به بانک ملی می‌پرداخت. به عبارت دیگر، می‌توان نتیجه گرفت که نرخ واقعی لیره گرانتر از نرخ رسمی بود و این امر نیز نمایانگر فشار تورمی قبل از جنگ در ایران می‌باشد.

به هر حال، از سال ۱۳۱۸ جنگ جهانی دوم آغاز شد و در اواسط سال ۱۳۲۰ هم آلمان به شوروی حمله کرد. سپس ارتش‌های متفقین به ایران آمدند و تنها راه تجارتي با آلمان قطع شد و رضا شاه هم از سلطنت استعفا داد. ایران دچار هرج و مرج عجیبی شد: وصول مالیات‌ها متوقف شد، راهزنی رواج گرفت، کشاورزان از ترس جانشان محصول خود را گذاشته و به شهرها فرار کردند. بازارها تعطیل شد و نان و سایر مواد ضروری در روزهای اول پیدا نمی‌شد و پس از آن که بحران قدری برطرف شد، هیچ مغازه‌ای کالا نداشت، زیرا فروشندگان به امید قیمت گرانتر یا از ترس اینکه نتوانند جانشین آن را تهیه کنند، همه کالاها را مخفی کرده بودند. در چنین محیط بی‌نظمی، دولت فروغی روی کار آمد و چون برای گردش امور دولت پولی در خزانه نبود، لذا قرض از بانک و انتشار اسکناس اضافی شروع شد. از طرف دیگر، متفقین هم برای تأمین هزینه افراد ارتش خود و نیز ساختمان‌ها و جاده‌های نظامی احتیاج شدیدی به ریال پیدا کردند و در نتیجه، دولت با تصویب لویایحی در ظرف ششماه ۱۵۰۰ میلیون ریال بر میزان اسکناس‌های منتشره افزود. سپس قیمت‌ها ترقی کرد و تصویب این قوانین روحیه مردم را متزلزل ساخت. دولت هم برای

تسکین افکار عمومی به تبلیغات وسیعی برای مشروع نشان دادن انتشار اسکناس دست زد و بزرگترین دلیل‌شان هم این بود که برای تمام این اسکناس‌ها پشتوانه موجود است و بنابراین، ارزش آنها ثابت خواهد ماند، در صورتیکه اگر پول متناسب با تولید - که خود عبارت از کار افراد کشور است - نباشد، خواه ناخواه ارزش آن تنزل خواهد یافت.

البته در بدو امر تبلیغات دولت توانست تا اندازه‌ای از اضطراب و نگرانی مردم نسبت به تنزل ارزش پول جلوگیری کند، اما پس از تصویب انتشار اسکناس‌های بیشتر، اسکناس حالت آتش را پیدا کرد و به دست هر کسی می‌افتاد، بلافاصله آن را به وسیله خرید کالا از خود دور می‌ساخت. بالاخره، دولت به فکر افتاد که با مکتوم داشتن موقتی میزان انتشار اسکناس، تا حدی از اضطراب مردم بکاهد. بنابراین، در ۲۸ آبان ۱۳۲۱ لایحه‌ای را با هدف‌های زیر به مجلس آورد:

- واگذاری اجازه انتشار اسکناس به هیأت نظارت اندوخته اسکناس.
- تعیین پشتوانه اسکناس‌های منتشره، یعنی ۶۰ درصد طلا یا لیره و دلار قابل تبدیل به طلا و ۴۰ درصد لیره و دلاری که تنزل آنها نسبت به طلا تضمین شده باشد.

- پشتوانه اسکناس‌های منتشره تا این تاریخ به میزان ۶۰ درصد طلا و نقره‌ای که به نرخ بازار بین‌المللی تقویم شده باشد و جواهرات موضوع قانون ۱۳۱۶.

در خرداد همین سال (۱۳۲۱) بانک ملی ایران تصمیم گرفت که شمش نقره و طلا به مردم بفروشد که صرف‌نظر از بعضی معایب این عمل، عامل مؤثری برای نگاهداری ارزش اسکناس بود.^(۱)

از تاریخ تصویب قانون آبان ۱۳۲۱ تا اسفند همان سال میزان انتشار اسکناس از ۳۵۰۰ میلیون، به ۴۲۰۰ میلیون بالا رفت. متفقین نیز همه روزه به اسکناس جدید احتیاج داشتند و دلار و لیره خود را به هیأت نظارت اسکناس می‌دادند و اسکناس تحویل می‌گرفتند.

تصویب قانون ۱۳۲۱ منجر به تصویب قانون حفاظت پشتوانه اسکناس شد. طبق ماده ۱۰ قانون پولی سال ۱۳۱۰ هر کس می‌توانست اسکناس‌های خود را به بانک ملی تسلیم کند و در مقابل آن سکه نقره تحویل بگیرد. بدیهی است که چون در طول این مدت قیمت نقره هم مثل سایر کالاها بالا رفته بود، در صورت تعویض نقره‌ها با اسکناس مسلماً بانک ضرر هنگفتی می‌کرد و بالاخره ماده دهم قانون ۱۳۱۰ به این طریق اصلاح شد: "به منظور حفاظت پشتوانه اسکناس تا اعاده

جدول شماره یک

برخی از متغیرهای پولی طی سال‌های ۱۳۲۴-۱۳۱۷

سال	اسکناس و مسکوکات در دست مردم (میلیون ریال)	سپرده دیداری (میلیون ریال)	حجم پول (میلیون ریال)	شاخص حجم پول (درصد تغییر)	شاخص قیمت (درصد تغییر)
۱۳۱۷	۸۳۷	۷۸۴	۱۶۲۱	۴/۷	۸/۷
۱۳۱۸	۹۹۲	۷۵۵	۱۷۴۷	۵/۴	۹/۴
۱۳۱۹	۱۲۱۵	۱۰۲۵	۲۲۴۰	۶/۵	۱۰/۷
۱۳۲۰	۱۷۳۶	۱۷۹۴	۳۵۳۰	۱۰/۳	۱۶
۱۳۲۱	۳۷۲۳	۲۶۹۷	۶۴۲۰	۱۹	۳۱/۴
۱۳۲۲	۶۰۴۴	۳۳۴۲	۹۳۸۶	۲۷/۷	۶۶/۱
۱۳۲۳	۶۶۳۱	۳۹۹۱	۱۰۶۲۲	۳۱/۲	۶۷/۹
۱۳۲۴	۶۸۴۹	۴۰۳۹	۱۰۸۸۸	۳۲/۵	۵۸/۱

اوضاع عادی اقتصادی، پرداخت زر و سیم مسکوک و غیر مسکوک و جواهرات پشتوانه موجود در کشور ممنوع است."

در ۶ مرداد ۱۳۲۶ قانون الغای قانون ۲۸ آبان ۱۳۲۱ به تصویب رسید و به موجب ماده واحده آن «قانون تفویض اختیار اجازه انتشار اسکناس به هیأت نظارت اندوخته اسکناس لغو می‌شود.» و تبصره این قانون نیز حاکی از آن بود که «دولت مکلف است در ظرف مدت سه ماه مقدار حداکثر اسکناس را که بانک ملی ایران مجاز است در گردش داشته باشد، با میزان پشتوانه آن تعیین نموده و لایحه آن را به مجلس شورای ملی تقدیم دارد.»

بنابراین، همانطور که اشاره شد، ابتدای این دوره همزمان با ورود متفقین به ایران بود و به علت افزایش تصاعدی حجم پول در گردش و فزونی بیش از حد تقاضا نسبت به عرضه، ارزش پول به شدت کاهش یافت و عرضه پول نیز به خاطر نیاز ریالی متفقین با شتابی زیاد افزایش می‌یافت. جدول شماره یک نمایانگر حجم پول در گردش و تغییرات آن و سطح عمومی قیمت‌ها می‌باشد.

در سال ۱۳۲۱ که اجازه انتشار اسکناس به هیأت نظارت برانندوخته اسکناس واگذار شد، پول ایران ۵۵ درصد پشتوانه فلزی و ۴۵ درصد پشتوانه اسنادی داشت. به طور کلی، افزایش قیمت‌ها در این دوره هم به خاطر عوامل پولی و هم به خاطر عوامل غیر پولی بوده است.

در مورد عوامل پولی جدول شماره یک گویای مطلب است. ضمناً، ارزیابی که متفقین بابت احتیاجات ریالی خود به ایران می‌دادند، به علت محدودیت‌های ناشی از جنگ و عدم امکان ورود کالا، نمی‌توانست اثر ضد تورمی داشته باشد. به علاوه، از عوامل غیر پولی باید عوارض ناشی از جنگ و خشکسالی و احتکار کالا را نیز به حساب آورد که همگی در بالا بردن سطح قیمت‌ها نقش مؤثری داشتند. نکته در خور توجه این است که عامل پولی که می‌تواند به وسیله سیاست‌های پولی اثرات نامطلوب عوامل غیرپولی را

جدول شماره دو
متوسط قدرت خرید ریال و مقایسه
آن با لیره و دلار

سال	ریال	دلار	لیره
۱۳۱۵	۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰
۱۳۱۶	۷۰/۷	۹۳/۶	۸۶/۹
۱۳۱۷	۷۶/۵	۱۰۲	۹۳/۱
۱۳۱۸	۶۷/۹	۱۰۴/۸	۹۱/۹
۱۳۱۹	۶۳/۴	۱۰۲/۸	۶۵/۲
۱۳۲۰	۵۷/۴	۹۲/۶	۶۱/۹
۱۳۲۱	۳۵/۲	۸۱/۸	۵۹/۲
۱۳۲۲	۱۵/۲	۷۸/۳	۵۸/۲
۱۳۲۳	۱۵/۲۵	۷۸/۲	۵۸/۳
۱۳۲۴	۱۷	۷۸/۵	۵۷/۸

با ملاحظه جدول شماره دو میزان کاهش قدرت خرید ریال نسبت به لیره و دلار مشخص می‌شود. حتی در سال ۱۳۲۵ هنوز نرخ رسمی دلار همسان ۳۲/۵ ریال بود، اما ارزش غیررسمی آن به طور آزاد خیلی بیشتر از آن مبلغ بود. با چنین وضعی، اگر مثلاً تاجری کالایی را به مبلغ ۸۰ ریال در ایران خریداری می‌کرد و به

آمریکا صادر می‌نمود، فقط یک دلار نصیبش می‌شد و اگر قرار بود که آن را به دولت به مبلغ ۳۲/۵ ریال بفروشد، اصولاً صادراتی وجود نداشت. از این بابت در سال ۱۳۲۵ صادرکنندگان مجاز بودند ۹۰ درصد ارز حاصل از صادرات خود را آزادانه بفروش برسانند و این سیاست که قبل از جنگ نیز وجود داشت، باز هم ادامه یافت، بدین ترتیب که دولت نرخ رسمی ارز را حفظ می‌کرد، ولی معاملات ارزی عملاً به نرخ واقعی انجام می‌گرفت.

ادامه دارد

توضیح: برای تهیه مطالب این بخش، از مندرجات کتاب اقتصاد پول و بانکداری اثر دکتر توتونچیان نیز استفاده شده است.

زیر نویس

۱) الفای علمی کنترل ارز (قانون کنترل ارزی خود یکی از جهات فرعی حفظ ارزش پول بشمار می‌رفت، زیرا هر کس می‌توانست با کمال آزادی پول خود را به لیره و دلار تبدیل کند، بدون اینکه به تعقیب قانونی دچار شود.

▲ فروغی، نخست وزیر ایران در سال‌های آغازین جنگ جهانی دوم مجبور شد با قرض از بانک و انتشار اسکناس، تهی بودن خزانه دولت را جبران کند.

شده باشد، کاهش ارزش پول می‌تواند سیاست مناسبی برای افزایش صادرات محسوب شود، ولی در آن زمان ایران از لحاظ کمبود واردات در فشار قرار داشت. البته ممکن است اظهار شود که با ملغی شدن گواهی فروش ارز، واردکننده، لیره را ارزانتر از سابق می‌توانست تهیه کند، اما در جواب باید گفته شود که برای کالاهای ضروری لیره به نرخ رسمی فروخته می‌شد و از طرفی، کاهش ارزش پول این بدی را داشت که عایدی ایران ناشی از خریدهای ارزی متفقین که در ایران بودند، کاهش می‌یافت. بدین ترتیب، کاهش ارزش پول در آن زمان را نمی‌توان کاملاً تأیید کرد.

متوسط قدرت خرید ریال و مقایسه آن نسبت به دو پول لیره و دلار در جدول شماره دو نمایانگر مناسبی بر این ادعا می‌باشد.

خنثی سازد، خود به صورت تشدید کننده اثرات عوامل غیر پولی درآمده بود. واقعیت این است که به علت غیرعادی بودن اوضاع در اثر وقوع جنگ و عواقب آن که نهایتاً موجب ترقی شدید و مداوم قیمت‌ها شده بود، نوعی عدم اعتماد نسبت به ریال در بین مردم بوجود آمده بود و مردم برای تبدیل پول خود به فلز به بانک ملی مراجعه می‌کردند، ولی از آنجایی که دولت نمی‌توانست جوابگوی این تقاضا باشد، لذا طبق قانون ۱۳ اسفند ۱۳۲۱ پول ایران غیرقابل تبدیل به فلز اعلام شد.

در مورد تغییرات ارزش خارجی هم باید متذکر شد که در ۹ مهر ماه ۱۳۲۰ ارزش خارجی کاهش داده شد و نرخ رسمی لیره ۱۴۰ ریال تعیین شد. در این مورد لازم به یادآوری است که معمولاً وقتی کشوری صادراتش دچار اختلال